2. यद्भविष्यो विनश्यति

સંસ્કૃતમાં પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ એ પ્રાણીકથાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. તેમાં પ્રાણીઓને પાત્રો તરીકે લઈને મનુષ્યોને જીવનમાં ઉપયોગી ડહાપણનો બોધ ખૂબ સરળ અને સહજ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીના સૌ કોઈને વાર્તા સાંભળવી ગમે છે. રસની અનુભૂતિ થતી હોવાથી વાર્તામાં ગૂંથવામાં આવેલા બોધનો સહેજ પણ ભાર લાગતો નથી.

આ પાઠ પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ એમ બંને ગ્રંથોના આધારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. પંચતંત્રના રચયિતા વિષ્ણુશર્મા છે. તેમણે મિત્રભેદ, મિત્રસંપ્રાપ્તિ, કાકોલૂકીય, લબ્ધપ્રણાશ અને અપરીક્ષિતકારક એમ પાંચ વિભાગોમાં પંચતંત્રની રચના કરી છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગ મિત્રભેદમાં આ વાર્તા મળે છે. હિતોપદેશના રચયિતા નારાયણ પંડિત છે. હિતોપદેશમાં મિત્રલાભ, સુહૃદ્ભેદ, વિગ્રહ અને સંધિ એમ કુલ ચાર વિભાગો છે. તેમાં સંધિ નામના ચોથા વિભાગમાં આ વાર્તા છે.

અહીં અનાગતવિધાતા, પ્રત્યુત્પન્નમતિ અને યદ્ભવિષ્ય એમ ત્રણ માછલાંની વાર્તા છે. માછીમારોથી બચવા માટે અનાગતવિધાતા બીજા સરોવરમાં જતું રહે છે. પ્રત્યુત્પન્નમતિ જાળમાં ફસાય છે ત્યારે પોતાની શીઘ્રબુદ્ધિથી માર્ગ કાઢીને જાતનું રક્ષણ કરે છે. યદ્ભવિષ્ય નામનું ત્રીજું માછલું 'આવશે ત્યારે જોઈ લઈશું' એમ વિચારી ભવિષ્યને આધારે બેસી રહીને પોતાનો વિનાશ નોતરે છે. ત્રણેય માછલાંને આપવામાં આવેલાં નામ તેમના સ્વભાવનો નિર્દેશ કરે છે.

ભવિષ્યમાં આવનારી મુશ્કેલીઓનો ઉપાય માણસે અગાઉથી વિચારવો જોઈએ અને મુશ્કેલી આવી પડે ત્યારે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને તેમાંથી માર્ગ શોધવો જોઈએ. માત્ર નસીબના જ આધારે બેસી રહેનાર આળસુ અને નિરુદ્યમીની દશા યદ્ભવિષ્ય જેવી થાય છે.

पुरा एकस्मिन् जलाशये अनागतविधाता, प्रत्युत्पन्नमतिः यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः वसन्ति स्म। अथ कदाचित् तं जलाशयं दृष्ट्वा धीवरैः उक्तम् – ''अहो बहुमत्स्योऽयं ह्रदः। कदाचिद् अपि न अस्माभिः अन्वेषितः। तदद्य आहारवृत्तिः सञ्जाता। श्वः अत्रागम्य मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः इति निश्चयः।''

अथ तेषां तत्कुलिशोपमं वचनं समाकर्ण्य मत्स्याः परस्परं प्राहुः – "श्रुतोऽयं धीवरालापः। अधुना अस्माभिः किं कर्तव्यम्।" तत्र अनागतविधाता नाम मत्स्यः प्राह – "नूनं प्रभातसमये धीवराः अत्रागम्य मत्स्यसंक्षयं करिष्यन्ति इति मम मनसि वर्तते। तन्न युक्तं साम्प्रतं क्षणमपि अत्र अवस्थातुम्। अस्माभिः रात्रौ एव किञ्चित् समीपं सरः गन्तव्यम्। अहं तावत् जलाशयान्तरं गच्छामि।"

अपरः प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह – "भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात् कुत्र मया गन्तव्यम्। तदुत्पन्ने यथाकार्यं तदनुष्ठेयम्। तथा चोक्तम् – उत्पन्नामापदं यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान्।"

ततो यद्भविष्येण उक्तम् – "धीवराणां वचनमात्रेण पितृपैतामहिकस्य जलाशयस्य त्यागः न युज्यते। यदि आयुःक्षयोऽस्ति तदा अन्यत्र गतानामपि मृत्युः भविष्यति एव। उक्तं च –

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा।

इति चिन्ताविषघ्नोऽयमगदः किं न पीयते॥"

अथ तयोः निश्चयं ज्ञात्वा अनागतविधाता निष्क्रान्तः सह परिजनेन। द्वौ इमौ तत्रैव जलाशये स्थितौ। अपरेद्युः धीवरैः आगत्य जलाशये जालं क्षिप्तम्। जालेन बद्धः प्रत्युत्पन्नमतिः मृतवद् आत्मानं संदर्श्य स्थितः। ततो जालाद् अपसारितः यथाशक्ति उत्प्लुत्य गम्भीरं नीरं प्रविष्टः। यद्भविष्यः धीवरैः प्राप्तः व्यापादितः च। अत एवोक्तम् –

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा।

द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति॥

टिप्पण

नाम : (पुंल्लिंग) जलाशयः तળાવ, સરોવર **अनागतविधाता** એક મત્સ્યનું નામ (આ શબ્દનો અર્થ છે - જે આવ્યું નથી, તેનું વિધાન કરનાર, આપત્તિ આવે તે પહેલાં તેનાથી બચવાનો ઉપાય કરનાર) **प्रत्युत्पन्नमतिः** એક મત્સ્યનું નામ (આ શબ્દનો અર્થ છે - પ્રત્યુત્પન્ન એટલે કે હાજરજવાબી, તત્કાળ નિર્ણય લેનારી બુદ્ધિ જેની છે તે) **यद्भविष्यः** એક મત્સ્યનું નામ (આ શબ્દનો અર્થ છે - જે થવાનું હોય તે થાય એવા ખ્યાલવાળો) **मत्स्यः** માછલો, માછલું (નર) **धीवरः** માછીમાર **आलापः** વાતચીત, સંવાદ **ह्रदः** તળાવ, સરોવર **मृत्युः** મૃત્યુ, મરણ (સંસ્કૃતમાં આ પું.માં વપરાય છે.) **अगदः** ઔષધ **परिजनः** પોતાના કુટુંબનો માણસ, પોતાનો બંધુ **कुलिशः** વજ્ર, ઇન્દ્રનું એ નામનું હથિયાર

(સ્ત્રીલિંગ) आहारवृत्तिः ખોરાકપાણી

(નપુંસકલિંગ) जालम् જાળ, માછલાં પકડવા માટે વપરાતી જાળી **नीरम्** પાણી, જળ

સર્વનામ : एकस्मिन् (પું.) એકમાં **तम्** (પું.) તેને **अस्माभिः** (પું. નપું.) અમારા દ્વારા, અમારાથી **तेषाम्** (પું. નપું.) તેમનું, તે બધાનું **मम** મારું **अपरः** બીજો **मया** મારાથી **यः** (પું.) જે **सः** (પું.) તે, પેલો **तयोः** (પું. નપું.) તે બંનેનું, તેમનું **इमौ** (પું.) આ બંને, આ બે **एतौ** (પું.) આ બંને, આ બે

વિશેષણ : बहुमत्स्यः अयम् (ह्रदः) ઘણી બધી માછલીઓવાળો આ (તળાવ, સરોવર) **कुलिशोपमम् (वचनम्)** કુલિશ-વજ્ર (ઇન્દ્રનું અણીદાર હથિયાર, પર્વતને પણ તોડી પાડે તેવું ઉગ્ર)ની ઉપમા આપી શકાય તેવું (વચન) **पितृपैतामहिकः (जलाशयः)** બાપ-દાદાઓની સાથે સંબંધ ધરાવનાર (તળાવ), પૈતૃક વારસામાં જેનો વપરાશ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તેવું (જળાશય) **गम्भीरम् (नीरम्)** ઘેરું (પાણી), ઊંડું (જળ)

અવ્યય : पुरा પહેલાં, અગાઉ **अथ** હવે, (પ્રારંભના અર્થમાં વપરાતો શબ્દ) **अद्य** આજે **श्वः** આવતી કાલે **अधुना** અત્યારે **मृतवत्** મરેલા જેવો **यथाशक्ति** શક્તિ પ્રમાણે **अतः एव** એટલા માટે જ

કૃદંત : (सं.भू.कृ.) दृष्ट्वा જોઈને **समाकर्ण्य** સાંભળીને **ज्ञात्वा** જાણીને **आगम्य** આવીને **संदर्श्य** દેખાડીને **उत्प्लुत्य** કૂદીને, કૂદકો મારીને **(विध्यर्थ कृदन्त) व्यापादयितव्याः** મારવા જોઈએ, મારવા **कर्तव्यम्** કરવા જેવું, કરવા યોગ્ય, કરવું જોઈએ **गन्तव्यम्** જવા યોગ્ય, જવું જોઈએ **अनुष्ठेयम्** અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય, અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ **(हेत्वर्थ कृदन्त) अवस्थातुम्** ઊભા રહેવા માટે, ટકી રહેવા માટે **(कर्मणि भू. कृ.) उक्तम्** કહ્યું, કહેલું **अन्वेषितः** શોધ્યું, શોધેલું **सञ्जाता** જન્મી, ઉત્પન્ન થઈ **निष्क्रान्तः** નીકળી ગયો. બહાર જતો રહ્યો. **स्थितौ** (બે જણ) રહ્યા. **क्षिप्तम्** ફેંક્યું. નાખેલું **बद्ध** બંધાયેલો **अपसारितः** દૂર સરકાવ્યો. દૂર કરેલો **प्रविष्टः** પ્રવેશ્યો.

સમાસ: अनागतविधाता (न आगतम् – अनागतम्, नञ् तत्पुरुष), अनागतस्य विधाता – षष्ठी तत्पुरुष)। प्रत्युत्पन्नमतिः (प्रत्युत्पन्ना मतिः यस्य सः – बहुव्रीहि)। बहुमत्स्यः (बहवः मत्स्याः यस्मिन् सः – बहुव्रीहि)। आहारवृत्तिः (आहारस्य वृत्तिः – षष्ठी तत्पुरुष)। कुलिशोपमम् (कुलिशस्य उपमा यस्य सः, बहुव्रीहि)। धीवरालापः (धीवराणाम् आलापः – षष्ठी तत्पुरुष)। प्रभातसमये (प्रभातस्य समयः, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)। मत्स्यसंक्षयम् (मत्स्यानां संक्षयः, तम् – षष्ठी तत्पुरुष)। जलाशयान्तरम् (अन्यः जलाशयः – जलाशयान्तरम्, कर्मधारय)। (प्रमाणाभावात् (प्रमाणानाम् अभावः, तस्मात् – षष्ठी तत्पुरुष)। आयुःक्षयः (आयुषः क्षयः – षष्ठी तत्पुरुष)।

[**સૂચના :** આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા સમાસનાં વિગ્રહવાક્યો માત્ર અધ્યાપન સહાય માટે જ આપવામાં આવ્યાં છે.]

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) वस् રહેવું, વસવું, નિવાસ કરવો **(वसति) गम् > गच्छ्** જવું **(गच्छति)** (આત્મનેપદ) **वृत्** થવું, હોવું **(वर्तते) एध्** વધવું, વૃદ્ધિ પામવું **(एधते)**

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : अस्माभिः अन्वेषितः અમે (આપણે) શોધી લીધો. **आहारवृत्तिः सञ्जाता** જમવા જેટલી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. **धीवरालापः** માછીમારોની વાતચીત **मत्स्यसंक्षयम्** માછલાંઓનો નાશ **करिष्यन्ति इति मम मनसि वर्तते** (તેઓ) કરશે એવું મારા મનમાં છે. **तत् न युक्तम्** તે યોગ્ય નથી. તે વાજબી નથી. **साम्प्रतम्** અત્યારે **जलाशयान्तरम्** બીજા તળાવ તરફ **भविष्यदर्थे** ભવિષ્ય માટે, આવનાર સમયને માટે **प्रमाणाभावात्** પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી, ખાતરી ન થતી હોવાથી **यथाकार्यम्** કાર્ય મુજબ, કાર્ય પ્રમાણે **उत्पन्नाम् आपदम्** ઉત્પન્ન થયેલી આપત્તિને **समाधत्ते** સમાધાન કરે છે **चिन्ताविषघ्नः** ચિંતારૂપી વિષથી હણાયેલો **किम् न पीयते** શા માટે પીવાતો નથી ?

2. સંધિ : यद्भविष्यश्चेति (यद्भविष्यः च इति)। त्रयो मत्स्याः (त्रयः मत्स्याः)। बहुमत्स्योऽयं ह्रदः (बहुमत्स्यः अयम् ह्रदः)। अत्रागम्य (अत्र आगम्य)। मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः (मत्स्यकूर्मादयः व्यापादयितव्याः)। श्रुतोऽयम् (श्रुतः अयम्)। अत्रागम्य (अत्र आगम्य)। तन्न युक्तम् (तत् न युक्तम्)। चोक्तम् (च उक्तम्)। यस्तु (यः तु)। आयुःक्षयोऽस्ति (आयुःक्षयः अस्ति)। चिन्ताविषघ्नोऽयमगदः (चिन्ताविषघ्नः अयम् अगदः)। तत्रैव (तत्र एव)। ततो जालात् (ततः जालात्)। अत एवोक्तम् (अतः एव उक्तम्)। द्वावेतौ (द्वौ एतौ)। यद्भविष्यो विनश्यति (यद्भविष्यः विनश्यति)।

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) धीवराणां वचनं कीदृशम् आसीत् ? ◯

(क) विषोपमम् (ख) अनलोपमम् (ग) कुलिशोपमम् (घ) कृतान्तोपमम्

(2) अन्यं जलाशयं गन्तुं कः मत्स्यः निश्चयं करोति ? ◯

(क) सर्वे (ख) अनागतविधाता (ग) यद्भविष्यः (घ) प्रत्युत्पन्नमतिः

(3) धीवरैः उक्तम्, अद्य अस्माकं वृत्तिः .... । ◯

(क) सञ्जाता (ख) सञ्जातः (ग) सञ्जातिः (घ) सञ्जातम्

(4) अनागतविधाता .... सह निष्क्रान्तः। ◯

(क) परिजनम् (ख) परिजनाय (ग) परिजनस्य (घ) परिजनेन

(5) प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह, भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात् कुत्र मया .... । ◯

(क) गन्तुम् (ख) गतम् (ग) गन्तव्यम् (घ) गतः

(6) अनागतविधाता प्राह, अत्र क्षणमपि .... न युक्तम्। ◯

(क) अवस्थातुम् (ख) अवस्थितः (ग) गन्तुम् (घ) अवगम्य

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) जलाशये के त्रयः मत्स्याः वसन्ति स्म ?

(2) अपरेद्युः धीवरैः जलाशये किं क्षिप्तम् ?

(3) कौ द्वौ मत्स्यौ जलाशये एव स्थितौ ?

(4) जालात् अपसारितः प्रत्युत्पन्नमतिः कीदृशं नीरं प्रविष्टः ?

(5) कः मत्स्यः धीवरैः व्यापादितः ?

3. अधोलिखितानां कृदन्तानां प्रकारं लिखत ।

(1) सञ्जाता .... (2) अनुष्ठेयम् ....

(3) समाकर्ण्य .... (4) बद्धः ....

(5) अवस्थातुम् .... (6) गन्तव्यम् ....

4. समासप्रकारं लिखत ।

(1) जलाशयान्तरम् .... (2) बहुमत्स्यः ....

(3) धीवरालापः .... (4) प्रत्युत्पन्नमतिः ....

(5) प्रमाणाभावात् ....

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

(1) यद्भविष्यश्चेति ....

(2) श्रुतोऽयम् ....

(3) प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ....

6. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(कदा, कस्मात्, कीदृशः, केन, कः, किम्)

(1) बहुमत्स्यः अयं ह्रदः।

(2) अस्माभिः रात्रौ एव समीपं सरः गन्तव्यम्।

(3) अनागतविधाता परिजनेन सह निष्क्रान्तः।

(4) प्रत्युत्पन्नमतिः जालात् अपसारितः।

(5) धीवरैः यद्भविष्यः व्यापादितः।

7. कथायाः क्रमानुसारेण वाक्यानि लिखत ।

(1) अहं तावज्जलाशयान्तरं गच्छामि।

(2) पितृपैतामहिकस्य जलाशयस्य त्यागः न युज्यते।

(3) प्रमाणाभावात् कुत्र मया गन्तव्यम्।

(4) श्वः अत्र आगम्य मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः।

(5) धीवरैः जलाशये जालं क्षिप्तम्।

(6) यद्भविष्यः धीवरैः प्राप्तः व्यापादितः च।

8. मातृभाषायाम् उत्तरत ।

(1) સરોવર જોઈને માછીમારોએ શો વિચાર કર્યો ?

(2) માછીમારોનું વચન સાંભળીને માછલાંઓએ પરસ્પર શું કહ્યું ?

(3) અનાગતવિધાતાએ પોતાનો કયો મત દર્શાવ્યો ?

(4) પ્રત્યુત્પન્નમતિએ અન્ય જળાશયમાં જવાનું કેમ માંડી વાળ્યું ?

(5) સરોવર છોડવા અંગે યદ્ભવિષ્ય શું માને છે ?

(6) આ વાર્તામાંથી કયો બોધ મળે છે ?

9. पात्रैः सह यथास्वम् उक्तिं संयोजयत ।

क	ख
(1) धीवराः	(1) तदुत्पन्ने यथाकार्यं तदनुष्ठेयम्।
(2) अनागतविधाता	(2) श्रुतोऽयं धीवरालापः ?
(3) यद्भविष्यः	(3) अहो बहुमत्स्योऽयं ह्रदः।
(4) प्रत्युत्पन्नमतिः	(4) यदभावि न तद्भावि।
	(5) तन्न युक्तं साम्प्रतं क्षणमपि अत्र अवस्थातुम्।

प्रवृत्ति

- પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની અન્ય વાર્તાઓ વાંચો.
- ભવિષ્યમાં આવનાર સંકટનો અગાઉથી ઉપાય વિચારવા અંગે અન્ય ભાષામાં મળતી સૂક્તિઓ એકત્રિત કરો.
- ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની કથાઓનાં ચિત્રો જુઓ અને એકત્ર કરો.

•